

Степан ЗАБРОВАРНИЙ

ЗЛАМНІ МОМЕНТИ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ (1868–1918)

Визначено засади виведення критеріїв періодизації українського національного руху в Східній Галичині, які пов'язано із “зламними моментами”, що проявлялися у формуванні нових суспільних інституцій, однією з яких була “Просвіта”.

Ключові слова: “Просвіта”, український національний рух, інституції, студентський рух, віча, старорусини, москвофіли, народовці, кооперативний рух, українські партії.

1. Питання зламних або переломних моментів в історичному процесі тісно пов'язане з питанням періодизації історичного розвитку досліджуваного явища – його хронологічного поділу на періоди. Зокрема, у цьому випадку, коли періодизація не має чисто *формального* (умовного) характеру, а виникає з суті самого процесу. Зламний момент – це якийсь випадковий, і водночас суттєвий факт або подія, що змінює внутрішню структуру досліджуваного явища – його уклад або модель. На думку Г. Барраклю, у цьому моменті народжується щось нове, випадкове й непередбачене, але має в собі певну динамічну силу, що порушує дальший розвиток, завдяки чому започатковує новий етап (період) цього розвитку¹.

Аналізуючи історичну тенденцію досліджуваного явища та його зламні моменти, що призвели до структурних змін, корисно розглядати цей процес розвитку з точки зору його завершальної стадії, тобто останнього моменту, що замикає досліджуваний період. У даному випадку – це 1918 р., отже момент, в якому український національний рух (УНР) у Галичині досяг свого оптимального рівня розвитку – створення своєї незалежної державності. Ретроспективний погляд з цього моменту дозволяє краще спостерігати, а услід за цим і висвітлити всі ці зміни в УНР, які призвели до його остаточного сформування в уклад з 1918 р.

Вибір зламних моментів та аналіз викликаних ними структурних змін вимагає прийняття відповідних критеріїв оцінки та відкриття справжніх факторів згаданих змін. Звичайно поділяють їх на ендогенічні та гетерогенічні, даючи перевагу першим. У випадку аналізу історичного розвитку УНР детермінанти ендогенічного характеру – це по суті зміни інституційного укладу УНР, що мали вирішальний вплив на стан і динаміку цього руху. Не слід при цьому нехтувати й гетерогенними факторами, що виникали з політичної ситуації, в якій перебувала в різний час Східна Галичина як складова частина Австро-Угорської монархії. До речі, обидві категорії факторів тісно перепліталися, різною мірою створюючи зламні моменти у розвитку УНР.

Поняття інституції в суспільних науках дуже широке. Воно обіймає як організації, так і суспільні угоди та юридичні принципи, що визначають спосіб мислення

та поведінку людей. Основною функцією інституції є організування поведінки осіб та суспільних груп, регулювання різних процесів, що проходять у суспільстві. Вони відіграють важливу роль у розвитку суспільства, отже, й у розвитку національних рухів. За словами Т. Веблена, “розвиток суспільної структури – це процес природного добору інституцій ... інституції мусять змінюватися разом зі змінами ситуації, оскільки зі своєї природи реагують на стимули, що їх породжує зміна ситуації. Розвиток цих інституцій – це розвиток суспільства”².

2. Беручи до уваги наведені вище зауваження щодо критеріїв визначення зламних моментів і факторів структурно-інституційних змін, слід було б починати періодизацію УНР у Галичині з 1848 р., тобто від моменту появи першої політичної інституції – Головної Руської Ради (ГРР). Та пробуджений галицькою “Весною народів” УНР, не маючи широкої підтримки громадськості, не був у силі відповідати на тодішні виклики і в 50-х рр. зовсім завмер. Тим часом зміни в економічній і політичній системах вимагали солідної праці над піднесенням загального рівня освіти широких мас населення, навчання нових форм господарювання, розвитку національної та політичної свідомості.

Цього завдання не могли виконати заглиблені в ієрархізованому феодальному ладі святоюрські консерватисти. Залишалася надія на молоде покоління української інтелігенції, яке вже на початку 60-х рр. організувало студентські гуртки “Молодої Русі”, а в 1864 р. – першу українську театральну інституцію при “Руській Бесіді”. Це стало підґрунтям, на якому змогли з’явитися солідний український часопис “Правда” (1867) та Товариство “Просвіта” (1868) – інституція епохового значення, що досягла небувалого подвигу в поширенні освіти та національному усвідомленні, а також у піднесенні матеріального становища широких мас українського населення Галичини. Переломне значення цих років посилюють ще й зовнішні чинники, зокрема, нова австрійська конституція (1867), яка остаточно створювала широкі юридичні основи автономного устрою в Галичині, та водночас адміністративна влада в провінції переходила до рук поляків, даючи їм необмежені можливості колонізації країни.

Створення у цій складній для української нації в Галичині ситуації такої інституції, якою виявилася “Просвіта”, було просто необхідним. Початково Товариство “Просвіта” поставило собі завдання “пізнання і просвіту народу”, але вже через два роки обмежило свої функції виключно до поширення освіти, а пізнавальну функцію взяло на себе засноване 1873 р. Літературне товариство ім. Т. Шевченка. Товариство “Просвіта” було не тільки першою громадською освітньою інституцією, але й центральною установою галицьких українців, з якої пізніше виростили відділення та інші спеціалізовані інституції. “Просвіту” слушно названо матір’ю всіх культурних і економічних товариств Галичини. Обсяг її впливу поширився з часом на Наддніпрянську Україну й осередки української еміграції у цілому світі.

Перехід частини функцій “Просвіти” до іншої інституції – Товариства ім. Шевченка, був проявом започаткованої вже інституціональної спеціалізації УНР, що означало піднесення цього руху на вищий рівень і було також доказом значущого збільшення особового потенціалу української інтелігенції. Виводячи на перший план культурно-національну справу (перед політичною), визнано за необхідне, для зміцнення національної спільноти, розвивати рідну мову і літературу, що мало ще більше значення в умовах заборони українського слова на Наддніпрянській Україні.

Тенденції інституціональної диференціації та спеціалізації УНР проявилися також в пошквненому розвитку українського студентського руху, в якому найшвидше кристалізувалася протилежна до староруської та москвофільської українська національна ідея. Мали місце також прояви політичної активізації УНР у парламентарних дискусіях і в публікаціях, серед яких вирізнялися виступи о. С. Качали, що виступав на сторінках “Правди” від імені “народної української партії”.

3. Черговим зламним моментом розвитку УНР у Галичині став 1880 р., в якому було започатковано нову форму інституційної діяльності – народні віча. Зростаюча домінація польського елемента в структурах державної й адміністраційної влади, що проявилася, між іншим, у зменшенні числа українських послів у державній раді та Краєвому сеймі, не кажучи вже про виконавчу владу, де українців взагалі не було, змусило українських політиків шукати інші форми національно-політичної активізації. Ініціатором цих нових концепцій був Володимир Барвінський, дійсний редактор “Діла”, що почало виходити цього ж року. Поширюючи ідею пошквнення УНР через близьке співробітництво інтелігенції з народом, вирішено скликати народне віче (20.XI.1880) з думкою залучити широкі маси до участі в політичному житті, виносячи на перший план економічне питання. Вимоги економічного характеру доповнювалися національно-політичними: мовної рівноправності та дотримання конституційних прав.

Кость Левицький назвав перше віче “великим почином у ділі демократизації нашої політичної роботи”²³, а його переломне значення визначив ще й у тому, що тепер політичний провід переходив з рук “старорусинів” до “народовців”. Цей факт остаточно спонукав українофільське русло до консолідації своїх сил і створення нової організації політичного характеру. Нею стала Народна Рада (1885), що базувалася на ідеях ГРР з 1848 р. і ставила собі за мету “розвій руської народности як самостійної...”²⁴.

З політичною активізацією пошквнилася й культурно-освітня діяльність, зокрема, у шкільництві. В 1880 р. почала виходити “Шкільна часопись”, через рік засновано Руське Товариство Педагогічне (пізніше РТП “Рідна школа”), яке мало величезні заслуги у розвитку українського шкільництва в Галичині. До появи інших педагогічних інституцій воно виконувало дві основні функції: як професійна організація українських учителів та як громадська шкільна установа. В 1880 р. відбувся також перший з’їзд українських студентів у Коломиї, на якому схвалено вимогу відновлення у Львівському університеті Кафедри руської історії. У пізніших зверненнях студентів до університетських і державних влад вимог значно побільшало.

На початку 80-х років, хоча й з великими труднощами, УНР оживився й на полі розвитку економічних інституцій, які мали подвійне значення: піднесення матеріальних умов життя українців і створення матеріальної бази для розвитку культурно-освітньої та політичної сфер УНР. З огляду на брак капіталу та потребу взаємної допомоги, найефективнішим напрямком економічної активізації виявився розвиток кооперативного руху. Перші кооперативи, в основному кредитні, засновувалися в маленьких містечках і селах, а щойно через 10 років після заснування першої кредитної кооперативи в Тисьмениці відкрито перший споживчий кооператив, а водночас першу центральну кооперативну інституцію в Галичині “Народна Торгівля” (1883).

4. Суттєві зміни розвитку УНР у Галичині приніс і 1890 р., в якому засновано першу в сучасному розумінні українську партію – Русько-Українську Радикальну Партію, а Народна Партія під проводом Ю. Романчука підтримала ініціативу австрійського уряду тіснішої співпраці з урядом і галицькою адміністрацією за деякі концесії для українців. Програма радикалів, ідейним батьком яких був М. Драгоманов, більше уваги надавала соціальним питанням, що вже по своїй суті мало переломне значення. У програмі-мінімум введено і національний аспект – “піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в масах усього русько-українського народу”⁵. Нова партія, що представляла інтереси перш за все селянства, стала в опозицію до уряду, була непримиренною до партій, які захищали інтереси шляхти і взагалі великої власності, тому й критично оцінювала політику “нової ери”.

Невдовзі в цій політиці розчарувалася майже вся українська громадськість, хоча все-таки “нова ера” принесла деякі успіхи УНР. Почала виходити урядова “Народна часопись” українською мовою, поширено публічне вживання української мови, заведено фонетичний правопис, деякий прогрес мав місце в українському шкільництві та Церкві. Особливе значення мало створення у Львівському університеті Кафедри української історії (хоч під дещо іншою назвою), яку очолив М. Грушевський, що відіграв не меншу роль в УНР, ніж будь-яка інституція. Перш за все, створив солідні наукові основи розвитку української гуманістики.

1890 р. – це також початок динамічного розвитку читалень, бібліотек “Просвіти”, а водночас і крамниць, та й взагалі економічної діяльності. Читальні стали справжніми світильниками популяризації знань і пробудження національного духу серед (у більшості неписьменного) населення. До зміненого в 1891 р. статуту “Просвіти” включено завдання “піднесення добробуту” українського народу, яке здійснювалося методом організування господарських спілок, крамниць, збіжєвих шпихлірів, професійних курсів тощо. Цього ж року засновано страхувальну установу “Дністер”, яка внесла великий вклад у фінансування УНР.

Започаткований великим трудом та консеквентно продовжуваний розвиток українських економічних інституцій був одним із вирішальних чинників оживлювання УНР у культурно-освітній та політичній сферах. Саме це дало підставу того, щоб перехід економічних інституцій на вищий організаційний рівень через об’єднання в союзи і створювання координаційних осередків визнати як одну з ознак зламного моменту. Потреба союзів виникла зі значного збільшення чисельності та диверсифікації кооперативних спілок і товариств. Першою такою центральною управою, що виконувала організаційно-контрольні функції в цілій українській кооперації в Галичині був Краєвий союз кредитовий, створений 1898 р. з ініціативи Товариства “Дністер”. Цей союз організував різні кооперативи, підтримував їх кредитами, давав потрібні інструкції та вказівки, крім цього, був посередником у купівлі парцельованих земель. Невдовзі організаційно-контрольні функції перейняв Краєвий союз ревізійний (1904), а українська кооперація здобула собі значну перевагу над москвофільською, польською та іншими.

Тоді ж у культурній сфері визріла тенденція до створення об’єднань, спеціалізації та професіоналізації інституцій. Засноване в 1898 р. товариство для розвою руської штуки започаткувало організування цілої серії професійних культурно-мистецьких інституцій. У цьому ж 1898 р. НТШ почало видавати “Літературно-

науковий вісник”, що, побіч “Записок НТШ”, здобув українській гуманістиці визнаний авторитет у світі. 1898 р. був також роком урочисто святкованих ювілеїв: 50-річчя скасування панщини і галицької “Весни народів” та 100-річчя появи “Енеїди” І. Котляревського, що стали приводом до національних маніфестацій. Тоді ж почав поширюватися прикметник “український”, випираючи термін “руський”, а у видавництвах “народовців” було заведено загально фонетичний правопис.

В українському політичному житті Галичини після горезвісних “кривавих Баденівських виборів” завершувався процес остаточної кристалізації трьох основних політичних напрямків: національно-демократичного, радикального і соціал-демократичного. Провідною силою в УНР після реорганізації (1899) стала Українська Національно-демократична партія (до якої приєдналася частина радикалів), яка у програмній декларації поставила за мету повну культурну, економічну й політичну самостійність українського народу та з’єднання в одноцілій національній державі. В програмі-мінімум змагала до окремої національної провінції в рамках австрійської держави⁶.

6. На дальше оживлення УНР у Галичині, зокрема, на його дальшу політичну активізацію, суттєво вплинула австрійська виборча реформа 1907 р., завдяки чому цей рік можна вважати зламним моментом розвитку УНР. Згідно з законом від 26.I.1907 р., прийнятим внаслідок політичної кризи та масових демонстрацій, у всіх без винятку провінціях Австро-Угорщини введено загальне виборче право. Завдяки цьому українці значно збільшили своє парламентарне представництво до 27 послів із Галичини і п’ятеро з Буковини (в 1877 – 9, 1879 – 3). Це додавало більшої впевненості та рішучості українським політикам у ставленні вимог перед австрійським урядом, як і у змаганнях з польською домінацією в Галичині.

На жаль, польська консервативна більшість, яка з боку інших польських партій не мала майже ніякої опозиції в Краєвому сеймі, ставила впертий опір українським вимогам уведення загальних виборів до Галицького сейму. Побоюючись втратити “польський стан посідання”, не розуміла або й не хотіла визнати реальних змін, що відбувалися в структурі галицького суспільства. Замість цього польські політики використовували в боротьбі з УНР русофілів, які тепер уже відверто признавали себе представниками іншого народу (російського). Таке становище призвело до небезпечного загострення польсько-українських відносин, в які змушений був втручатися віденський уряд і парламент. Заворушення по селах і в університеті, масові арешти та кровопролиття ставали щораз частішими, а два політичні вбивства – українського селянина М. Каганця та намісника графа А. Потоцького – стали символічною засторогою.

Передвиборна масова агітація по селах, яку підтримувала не тільки інтелігенція, але й більш свідомі селяни, організаційно зміцнювала УНР, здобуваючи йому щораз більше прихильників. Процес організаційного зміцнення відбувався не тільки в політичній, але й економічній і культурній сферах. Посилювала свою економічну діяльність “Просвіта”, організовувалися нові кооперативні центральні (Молочарський союз – 1907), та спеціалізовані інституції (Парцеляційне товариство “Земля” – 1907 і дещо пізніше Земельний банк гіпотечний – 1910). Було засновано Музичне товариство ім. М. Лисенка та Товариство наукових викладів ім. П. Могили. “Літературно-науковий вісник” почав виходити в двох редакціях: львівській та київській. Загалом,

після революції 1905–1907 рр. відновилися зв'язки Галичини з Наддніпрянською Україною. Напередодні Першої світової війни українська народність у Галичині перетворилася в модерну українську націю з повною національною структурою та ясною метою створення своєї державності.

7. Вибух Першої світової війни 1914 р. вніс суттєві зміни в суспільно-політичне життя і УНР влився в нове русло діяльності, обмеженої умовами воєнного стану, а водночас повного надії на здійснення вимріяної мети. Вже на самому початку війни три головні українські партії на основі попереднього порозуміння з 1912 р. створили єдиний провід – Головну Українську Раду, що мали представляти національні інтереси та організувати суспільство до державотворчої дії. Користуючись своїми повноваженнями ГУР відразу розпочала процес формування на основі парамілітарних організацій “Соколів” і “Січей”, що об'єдналися в Український січовий союз, Українських збройних сил (легіону УСС). З цією метою створено Боеву управу УСС, спільно з якою ГУР звернулася з маніфестом до народу з закликом: “До зброї!”

У подальшій стадії війни через перетворення ГУР у Загальну Українську Раду об'єднано, по суті, всі українські політичні сили в еміграції у Відні, включаючи представників Союзу визволення України. ЗУР наладнала також співробітництво з українцями в інших державах, зокрема, в США, де створено Український Національний Комітет, що мав змогу представляти інтереси України перед своїм урядом і популяризувати українську справу у світі без цензурних обмежень.

Виведення української справи на міжнародну арену значно збагатило і підняло на вищий рівень УНР. Представники ЗУР діяли у багатьох країнах світу, ознайомлюючи їх уряди з українським питанням. ЗУР зверталася з відозвою до всіх культурних народів світу, протестуючи проти гніту, що його зазнає український народ і його культура під російською окупацією. “Тому українська справа, – мовилося у зверненні, – мусить бути справою всіх культурних народів світу... Хочемо бути самостійними господарями своєї землі; в сім'ї вільних і різних народів мати повну спромогу розвивати свої духовні сили і матеріальні багатства свого краю для себе і для людства”⁷⁷.

Розуміючи, що збройні сили – це один із найосновніших елементів державності, український провід старався утримати якнайбільшу чисельність легіону УСС та надати йому, помимо австрійських обмежень, національного характеру. Навіть тоді, коли центральні держави, прийнявши і схваливши думку про створення незалежної Польської держави (ХІ.1916) з далеко на схід висунутими кордонами, зрадили українську справу, вирішено не розформувувати український легіон. В комунікаті Боевої управи пояснювалася потреба збереження боевої готовності до того часу, поки триває війна, оскільки легіон створений для боротьби за самостійність України.

8. День 1 листопада 1918 р. сповістив про черговий перелом, про зламний момент в УНР. Галицькі українці взяли владу у свої руки. Створена 18 жовтня Українська Національна Рада у відозві до населення міста Львова заявляла: “Волею українського народу утворилася на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська Держава”⁷⁸.

Stepan Zabrovarnyi. Turning moments in the development of Ukrainian national movement in Galicia (1868-1918)

The author defines the criteria for periodization of the Ukrainian national movement in Eastern Galicia based on the “turning moments” that became apparent through the establishment of the new social institutions such as the “Prosvita” society.

Key words: “Prosvita”, Ukrainian national movement, institutions, student movement, public meeting, Old Ruthenians, Moscowphiles, National Populists, cooperative movement, Ukrainian parties.

¹ Barraclough G. Wstęp do historii współczesnej. – Warszawa, 1964. – S. 22.

² Veblen T. Teoria klasy próżniaczej. – Warszawa, 1971. – S. 171.

³ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1846–1914. На підставі спо-
минів. – Львів, 1926. – С. 187.

⁴ Там само. – С. 218.

⁵ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали, т. 1. – Нью-Йорк:
“Сучасність”, 1983. – С. 12.

⁶ Левицький К. Історія політичної думки... – С. 331.

⁷ Там само. – С. 391, 393.

⁸ Українська суспільно-політична думка... – С. 405.